

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т.Г.ШЕВЧЕНКА

ШОСТАК ОКСАНА ГРИГОРІВНА

УДК 882.09-1

**ПОЕЗІЯ М. РЕРІХА ТА ЇЇ МІСЦЕ В
РОСІЙСЬКІЙ ФІЛОСОФСЬКІЙ ЛІРИЦІ**

10.01.02 – Російська література

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1997

00751419 (R)

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі світової літератури та компаративістики
Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України.

Науковий керівник - академік НАН України, доктор філологічних наук, професор Дзевєрін Ігор Олександрович
Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка
НАН України, радник при дирекції

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, доцент
Бураго Сергій Борисович
Інститут міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
завідуючий кафедрою

кандидат філологічних наук, доцент
Крюкова Галина Василівна
Національний педагогічний
університет імені М.Драгоманова,
доцент

Провідна установа - Ніжинський державний педагогічний інститут ім. М.В.Гоголя, кафедра світової літератури.

Захист відбудеться “24” грудня 1997 р. о 15 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.24.01 при Інституті літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України за адресою: 252001, м.Київ-1, вул. М.Грушевського, 4.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України за адресою: 252001, м.Київ-1, вул. М.Грушевського, 4.

Автореферат розісланий “20” листопада 1997 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Гайнічеру О.І.

М.К.Реріх добре знайомий великому колу шанувальників як автор багатьох живописних полотен. Менш відомий він як філософ і суспільний діяч, учений, почесний член ряду академій і наукових товариств Європи, Азії, Америки. І зовсім мало хто на його батьківщині знає М.Реріха як поета і прозаїка, як одного з представників тієї видатної плеяди, котра назавжди залишиться в історії літератури під назвою срібного віку російської поезії. Річ в тім, що багато з написаного ним залишилося в рукописному вигляді і ще чекає на свою публікацію; літературні твори М.Реріха публікувалися в основному за кордоном. Так, перша і єдина поетична збірка М.Реріха «Цветы Мории» вийшла 1921 року в Берліні, наступна збірка «Пути Благословения» – 1924 року в Нью-Йорку, там же з'явилися і три наступні збірки: «Сердце Азии» (1929), «Шамбала Сияющая» (1930), «Держава Света» (1931); в Парижі в 1932 р. була надрукована збірка «Твердыня Пламенная», а в Харбіні в 1934 р. – «Священный дозор», у Ризі в 1936 р. побачили світ «Врата в будущее» і «Нерушимое».

Єдиним прижиттєвим виданням, що з'явилося друком на батьківщині М.Реріха, була перша книга його «Собрания сочинений» (1914), але наступні томи так ніколи і не побачили свого читача - спалахнула війна. М.Реріх активно співробітничав з пресою. Його вірші, казки, притчі, перш ніж увійти до літературних збірок, друкувалися на сторінках «Весов», «Золотого руна», «Шиповника» та інших.

Та існує тут і, так би мовити, підводна частина айсбергу – велика кількість неопублікованих літературних праць М.Реріха, що знаходяться у державних і приватних архівах та колекціях.

Це матеріали, які зберігаються у Відділах рукописів Державної Третьяковської галереї, Російського Державного архіву літератури та мистецтва, Міжнародного центру Реріхів, у приватному зібранні П.Ф.Белікова та ін. Автору цього дослідження були доступні документи, що знаходяться у Фонді 44 Відділу рукописів ДТГ і у Фонді 2408 РДАЛІ. Що ж до матеріалів з архіву РДАЛІ, то більша їх частина була опублікована протягом останніх двадцяти років, за винятком деяких розділів автобіографічної книги «Моя жизнь»; частина з них увійшла в збірку М.Реріха «Из литературного наследия» (1974). Значно більший інтерес викликають матеріали Відділу рукописів Третьяковки, де наявні понад дві тисячі одиниць зберігання, приблизно десяту частину з яких становлять невідомі літературні твори М.Реріха (найбільш ранні відносяться до 1887-88 років).

Юного автора цікавить коло тем, що є досить серйозними для його віку: філософські проблеми життя та смерті, історія батьківщини; герої віршів нагадують героїв поезії Кольцова, байронівського «Корсара», середньовічної «Пісні про Роланда»; є навіть поетичний виклад «Слова о полку Ігоревім». Звичайно, що ці перші віршовані спроби не можна порівнювати за художнім рівнем з верлібрами збірки «Цветы Мории», але всім їм притаманна риса, що є характерною для всієї зрілої поезії М.Реріха: слабка присутність авторського «я», це скоріше епічний виклад подій, що наближує поетичну творчість М.Реріха до народних билин і епосів.

До найбільш ранніх творів поета слід віднести вірші «Думка», «А сычи», «Во время чумы», «Сидишь бывало в шалаше», «Дремлет земля Свягорусская», «Под самый сенокос» та інші. Ранні вірші можна розділити на три групи. Перша – філософська лірика, роздуми поета про життя і смерть. Друга – фольклорні стилізації. До третьої відносяться твори сатирико-гумористичного змісту.

Із приходом радянської влади, особливо після 1926 року, ім'я великого гуманіста було, по суті, повністю стерто зі скрижалей вітчизняної культури. І лише починаючи з 1974 року - року століття М.Реріха, під натиском широкої громадськості його твори і картини поступово почали повертатися на батьківщину. Тоді ж до творчої спадщини М.Реріха звернулися й учені.

Першою науковою роботою про творчість Реріха-художника була дисертація О.Д.Альохіна, а першим дослідником його літературної творчості став В.М.Сидоров, автор дисертації «Літературно-естетичні погляди і поезія М.Реріха» (1977). В.Сидоров, аналізуючи світосприйняття і поетичну творчість М.Реріха, особливу увагу звернув на взаємозв'язок віршів збірки «Цветы Мории» і художніх полотен автора. Крім цих учених, до літературного спадку М.Реріха зверталися також В.Н.Волкова, С.І.Карпова, П.Д.Попов, О.Г.Сойні та інші. Літературний доробок М.Реріха привернув увагу і американських дослідників, таких, як Жаклін Дектер та Ірина Кортен. Окремі питання поетики М.Реріха розглядалися в працях С.Яремича, О.Овчаренко, до цієї теми звертався і визначний український літературознавець Ю.Івакін. Короткий огляд досліджень творчості М.Реріха дозволяє зробити висновок, що вона привернула увагу ряду серйозних літературознавців, які зробили чимало цікавих висновків щодо особливостей творчої манери письменника. Водночас не можна не помітити, що в цих дослідженнях основний акцент зроблено на витлумаченні ідейних моментів, характерних для літературної творчості

Реріха, і, по суті, майже зовсім відсутній аналіз поетики його творів. У радянські часи автори робіт про Реріха-письменника повинні були рахуватися з тиском пануючої тоді ідеології, були обмежені забороною висвітлювати деякі сторони діяльності Реріха. Крім того, багато документів були в той час недоступні для дослідників, внаслідок чого в їхніх роботах є чимало неточностей і прогалин. Звідси стає очевидною необхідність більш глибокої розробки теми, що сформульована у назві пропонованої дисертації. Цим зумовлена **актуальність дослідження**.

Автор дисертації ставив перед собою ряд конкретних **завдань**:

- систематизувати й узагальнити існуючу наукову інформацію про літературну творчість М.Реріха;
- заповнити наявні тут прогалини;
- визначити місце Реріха-письменника в російській філософській ліриці, вказавши на риси схожості і відмінності його манери з творчістю поетів-романтиків ХІХ ст. і поетів-символістів ХХ ст.

При цьому автор керувався в першу чергу історико-порівняльним методом дослідження, який і становить **методологічну основу** дисертації.

Метою роботи є аналіз літературної творчості М.Реріха в контексті традицій російської філософської лірики.

Матеріалом для дослідження стали літературні твори М.Реріха, які, що увійшли в численні його збірки, так і ті, що зберігаються в архівах РДАЛІ та ДТГ.

Наукова новизна роботи полягає в поглибленому і всебічному аналізі літературної творчості М.Реріха, що було неможливим для попередніх дослідників внаслідок викладених вище причин. При цьому дисертантом зроблена спроба проаналізувати поетичну творчість Реріха у взаємозв'язку з його працею як художника, філософа і суспільного діяча.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що зроблені в роботі спостереження і висновки можна використовувати в подальшому вивченні російської філософської лірики, а також у вузівських курсах з філософії культури та історії релігії.

Апробація роботи. Дисертація обговорювалася і була схвалена на засіданні відділу світової літератури та компаративістики Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. Окремі її тези були покладені в основу доповідей автора на конференціях «Спадок сім'ї Реріхів та його міжнародне значення. Реріхи і Україна» (Київ, 1992), «Філософсько-художня спадщина М.К.Реріха та проблеми сучасної цивілізації» (Москва, 1994), «Реріхи і Україна. Роль сім'ї Реріхів у встановленні

енергетичного мислення на порозі Нового Світу» (Київ,1994), «Українознавство : теоретико-методологічні та організаційні проблеми» (Київ,1994), «Передчуття Нової Епохи в творчості Івана Франка та Лесі Українки. Паралелі та тотожності з філософсько-енергетичним вченням «Жива Етика» (Київ,1996). Головні положення дисертації викладені в статтях, указаних в авторефераті.

Структура та об'єм дисертації зумовлені поставленою перед дослідником метою і впливають з його завдань. Дисертація складається із вступу, двох розділів, висновків та списку літератури (158 сторінок комп'ютерного набору, бібліографія складається з 127 позицій).

У *вступі* обґрунтовується актуальність дослідження, розглядається історія вивчення проблеми і стан її розробки на сьогоднішній день, указано на новизну теми, визначаються мета і завдання дослідження, його теоретичне значення, сформульовані методологічні принципи аналізу.

Перший розділ - «Традиції російського романтизму XIX століття і літературна творчість М.Реріха» присвячений вивченню співвідношення творчості М.Реріха-письменника з романтичною традицією російської літератури XIX ст., передусім - із творчістю М.Лермонтова та Ф.Тютчева.

Особливо близьким за духом для поета-початківця був Лермонтов. Якщо зробити поправку на час та середовище, то в становленні й особливо в духовному розвитку двох поетів можна побачити багато спільного.

Характерний приклад – інтерес обох поетів до народної творчості. Ще п'ятнадцятирічним хлопчиком Лермонтов писав про своє бажання створити твір фольклорного характеру, шкодючи, що у нього була неросійська “мамка”, приблизно в цьому ж віці і Реріх звертається до вивчення фольклору. Нарівні з російською народною казкою М.Реріха приваблювала давньоруська література, при вивченні якої велику допомогу йому надав В.В.Стасов. Саме завдяки Стасову перед захопленим поглядом юнака відкрився світ стародавніх літописів, житій і сказань. Подібно до Лермонтова, М.Реріх не прагнув до романтичної стилізації народної творчості, він бачив своє завдання у тому, щоб відтворити мову і дух епохи. Його інтерес простягався в ту галузь, котра в кінці XIX – на початку XX ст. не вважалася значущою в колах творчої еліти, - це світанок слов'янства, язичество, час зародження християнства. Мало відомо сьогодні, що М.Реріх був одним із тих, хто заново відкрив громадськості художню цінність давньоруської ікони; його пензлю належать багато розписів і мозаїк у церковних храмах.

Заглиблюючись у вивчення епосу, пісень, легенд, переказів, Реріх освоює стиль народної поезії. Його стилізації дуже оригінальні; повністю

дотримуючись канону стародавнього мистецтва, він вкладає в нього новий зміст. Така його білина «Из-под кустышка, из-под ракитового». В основі цієї жартівливої білини лежать реальні факти. В 1897 році виник конфлікт між ректором художнього училища при Академії Мистецтв і студентами: ректор А.Тамішко грубо розмовляв з одним з учнів, і студентське зібрання зажадало, щоб ректор вибачився. Збори викладачів не погодилися з цією вимогою, після чого студенти оголосили страйк і не з'явилися на заняття. Отож мешканці іконного терему Володимир-князь, «лукавий Іллюшенька» та інші багатирі, а з ними реакціонер Тугарин Змієвич і прогресивний Старище-Іванище мають своїми прототипами реальних людей. «Меньша дружина» учиняє в теремі смуту проти Тугарина, і відтак Старище-Іванище змушений піти з іконного терему.

“Іванище” – це А.І.Куїнджі, улюблений вчитель М.Реріха, котрий прийшов на студентські збори і просив учнів припинити страйк. Начальство розгнівалось на художника за відвідання зборів, і він потрапив під домашній арешт, його усунули від викладання і запропонували подати прохання про відставку. Куїнджі пішов з Академії, а за ним пішли і його учні, М.Реріх у тому числі.

Приблизно в той же час Реріх пише початок іншої білини, що за своїм сюжетом нагадує «Повість минулих літ». Особливо цікаво в цій білині те, що автор розбиває її на строфи. Декотрі з цих строф є своєрідним передбаченням реріхівської «кільцевої» композиції. Більшість віршів збірки «Цветы Мория» написані відповідно до цього принципу.

Білину «Дремлет земля Святорусская» не закінчено. Реріх багато разів повертався до неї, про що свідчать численні чорнові варіанти, що зберігаються в ДТГ. Але завершеність мають лише зачин і кінцівка білини. Варто звернути увагу на те, що в уяві читача білини виникає реріхівська картина «Сходятся старцы», що написана приблизно в той же час. Робота викликала неоднозначне ставлення до себе, чим, можливо, і пояснюється небажання Реріха закінчувати білину.

Як і Лермонтова, Реріха приваблюють східні сюжети. Цікавою щодо цього є поема «Вождь». М.Реріха захоплювала робота В.В.Стасова «Походження російських білин», в якій говориться про схожість сюжетів і образів білин із монгольським, киргизьким, індійським народними епосами. Мабуть під впливом цієї роботи і була створена поема-легенда про Чингісхана. Саме звернення до фігури хана Чингіса досить незвичайне, а вже тим більш дивною виглядала хвала йому. Суть справи у своєрідному світосприйнятті Реріха, котре значно відрізняється від філософії його попередників (і Лермонтова в тому числі). В своїх історичних поглядах Реріх не був ні росіянином, ні скандинавом, ні представником якої-небудь іншої нації, його в першу чергу хвилювали загальнолюдські цінності, захоплювали велич духу і мудрість людей незалежно від їх національності.

Тому Реріх пише поему, що розповідає про становлення Чингіса, обставини життя котрого були далеко не добропристойними. Образ Чингіса далекий від ідеалізації, автор показує розумну людину, що вміє використовувати людські слабкості. Видавалось би кошунством порівняння дій язичника Чингісхана і заповідей Христа, а проте у своїй поемі Реріх робить їх дуже близькими одне одному. Слова Христа: «Ви чули, що було сказано давнім: Не вбивай; і коли хтось уб'є, той підпаде судові. А я кажу вам, що кожний, хто гнівається на брата свого підпаде судові. Хто ж скаже братові: Нікчема – той підпаде Верховному Судові. А хто скаже: Дурень! – той підпаде під вогонь пекельний» (Євангеліє від Матфія 5:21-22). А от закони, створені Чингісханом:

Положил Чингис Орде вечный устав:
«Завидующему о жене – отрубить голову,
Отнимающему имущество – отрубить голову,
Убившему мирного – отрубить голову,
Ушедшему к врагам – отрубить голову.

Безумовно, цілі у Христа і у Чингісхана були різними: спасіння людства і створення сильної держави. І, звичайно, жорстокість Чингісхана ніяк не можна поставити поряд із милосердям Христа. Але так чи інакше вогонь пекельний обіцяно за лихослів'я. І ці слова сказані не між іншим, вони – з Нагірної проповіді, всесвітньовідомого маніфеста християнства. Ще одна паралель: у Біблії сказано: «Бог бо гордим противиться, а покірливим дає благодать» (Перше послання апостола Петра 5:5). А ось що говорить Чингісхан сину:

Сумей сделать людей гордыми.
И гордость сделает их глупыми.
И тогда ты возымеешь их.

Вся поема розповідає про життя Чингісхана в його власному краї, лише в останній строфі говориться про його завойовницькі походи. Вражає те, що у свідомості читача поеми не залишається «образу ворога», який кілька віків тому зруйнував ущент нашу землю. Слід сказати, що образ хана Чингіса взагалі близький Реріхові-письменнику. Поему написано в 1904 році, на початку його творчого шляху, а в 1947 році, перед смертю, він знову повертається до образу Чингісхана і створює невелику мініатюру, в якій славить мудрість хана. Реріх не поділяв марксистського твердження про другорядну роль особистості в історії, в поемі превалює думка про те, що саме особистості й творять історію. Реріх вірив у те, що якби час од часу Вищі сили не посилали на землю мудрих правителів, музикантів, поетів, мудреців, релігійних лідерів, здатних спрямовувати людську свідомість до кращого, то людство залишалось би на печерному рівні, а то й просто знищило себе.

Але не тільки інтерес до народної творчості об'єднує Лермонтова і Реріха. Початок шляху обох поетів освітлений єдиним душевним поривом нескореності. В подальшому шлях Реріха – під впливом східної філософії – різко відійде в інший бік: питання про бунт проти суспільної думки і ланцюгів, які вона накладає на особистість, назавжди зникне в його творчості після написання повісті «Пламя». Але юнацькі вірші Реріха сповнені бунтарського пафосу, і в цьому він немовби продовжує лермонтовську традицію. Д.Мережковський вважав, що «єдина людина в російській літературі, що до кінця не змиралася, – Лермонтов»¹, він вважав, що джерело лермонтовського бунту було не емпіричним, а метафізичним; в усякому разі, на думку Мережковського, якби була можливість подовжити цей бунт у безкінечність, то він, можливо, привів би до іншого, глибшого, справжнього смирення, але не до того, якого вимагав Достоевський, «яке змішує свободу синів Божих із людським рабством»². Юнацький вірш Реріха «К ним» показує, що він вибрав той самий шлях.

Я видел небо, рай и ад.
И горе жизни равнодушной
И смерть меня не устрашат³.

Звісно, що така заява могла викликати однозначно негативну реакцію «натовпу», а саме ту, про яку Лермонтов пише в «Пророке». Вірш «К ним», написаний у 1904 році, так ніколи й не був опублікований.

Є.Дюшен пише, що вірш Лермонтова «Пророк» є немовби продовженням пушкінського, оскільки він розпочинається саме з того, на чому закінчив Пушкін. Пророк, вірний велінню Бога, почав навчати людей правді, але лише всенародна ненависть стала йому «винагородою». Вірш Реріха «К ним» можна вважати продовженням у цьому ряду: хто ж інший, як не наділений Божою владою пророк, міг стверджувати, що він «видел небо, рай и ад»? Можливо, що саме ця метафізична і релігійна нескореність, котру, на думку Мережковського, не могла пробачити Лермонтову російська література, і завадила обнародуванню реріхівського вірша.

Юний Лермонтов відповідно до романтичного ідеалу створив образ протестуючого героя. Головна ідея його лірики, його поем - ідея свободи, і центральним образом творчості Лермонтова стає Демон, бунтуючий дух, що в ім'я свободи виступив проти божественного правопорядку. У ранній поезії М.Реріха також звучать ноти обраності - згадаємо хоча б вірш «Прочь от меня, оглашенные». Та на відміну від ліричного героя

¹ Мережковский Д. Лермонтов – поэт сверхчеловечества. – СПб. – С. 18.

² Мережковский Д. Лермонтов – поэт сверхчеловечества. – С. 18

³ Відділ рукописів Державної Третяковської галереї. – Фонд 44. – Од. 36. – Лист 59

Лермонтова ліричному герою реріхівських віршів не властиві нудьга і приреченість.

Так само, як і у Лермонтова, багато творів якого присвячені силі, що протистоїть Богові (“Мой демон”, “Демон” та ін.), ліричний герой Реріха зустрічається з нею, та, на відміну від лермонтовських віршів, у Реріха звучить повага до гідного супротивника, хоча й немає і тіні симпатії чи співчуття до нього. І сам автор віршу “Искушение”⁴, і його ліричний герой ні на мить не піддався чарам грішного янгола. У вірші “Искушение” в нього навіть немає імені, це скоріше персоніфікація темних сил світу - герой вірша переживає ту мить, яка передувала посв’яті у древні мистерії, коли учень відчуває повну самостійність і відгородженість од світу і од Бога - найтяжчий момент посв’яття.

Питання про зло пов’язане з глибинним питанням теодіцеї, виправданням Бога людиною і змагання людини з Богом. Ще В.Соловйов засудив Лермонтова за богоборство. Та поряд із богоборством помітна і симпатія Лермонтова до сили, що постала проти Бога, до так званого джерела зла, якщо розцінювати Демона, керуючись догматами християнського вчення (хоча лермонтовському Демону далеко до біблійного Сатани). Тут Реріх круто ламає традицію романтизму і висловлює свою особисту точку зору на походження зла. Якщо в ранній період творчості Реріх ще якимось прагнув персоніфікувати зло, хоча і не даючи йому конкретного імені, та все ж наділяючи його особовим займенником “Він”, то далі поет просто говорить про те, що зла як такого взагалі не існує (вірш “Тогда”).

Між написанням віршів “Искушение” і “Тогда” минуло більш десяти років. Якщо “Искушение” так ніколи і не побачило світ, то значно сміливіший і більш глибокий за своєю філософською суттю вірш “Тогда” ввійшов у єдиний виданий поетичний збірник Реріха “Цветы Мории”. Цікаво, що вперше в історії російської літератури Реріхом порушується питання про трагедію всього людства; ця трагедія полягає, на думку поета, не у несправедливому суспільному укладі, а в недосконалому людському духу, завжди невдоволеного й егоїстичного.

Потрібно звернути увагу на деякі особливості віршів збірки “Цветы Мории”. Так, очевидним є тяжіння автора до несуб’єктивної позиції при викладі матеріалу, часто розповідь ведеться не з позиції ліричного “Я”, а від “Ми”. Дуже цікава щодо цього композиційна побудова віршу “Поверить?”. Вірш має глибокий алегоричний зміст - мова йде про один з етапів пізнання. Герої опиняються в ситуації, коли вони не можуть почути сказаних Царем слів. До моменту промови Царя ліричний герой усвідомлює себе частиною натовпу, частиною “ми”. Та тепер він ніби

⁴ ВР ДТГ. - Фонд 44. - Од.зб. 1334. - Л. 7-8.

відокремлює себе від загальної маси, оскільки мова йде про дуже важливе - про повеління Владики, яке конче потрібно виконати. Питання, що тривожить героя, стосується двох сторін буття - це віра і дія. Серед Святих Писань багатьох народів небагато знайдеться рядків, внесених туди самими основоположниками релігій: немає в Біблії жодного рядка, який написав би сам Ісус Христос, і навіть Нагірна проповідь, цілком імовірно, є конспектом одного з учнів Христа, що ним скористалися потім укладачі Євангелій; мудрецю В'яса приписується авторство "Бхагаватгіти", в той час як поема складається з питань Арджуни, третього з п'яти синів Панду, і відповідей Крішні, земного втілення бога Вішну-Нараяни; "Дхаммапада" - запис висловів Будди. Хто ж може поручитися за вірогідність записаного, за те, що той, хто записував, зумів уловити ідею Учителя?

Таким чином, існують два етапи усвідомлення себе ліричним героєм збірки - "Ми" і "Я". Перший етап - це своєрідне ототожнювання себе з навколишніми людьми, людством у цілому, другий - виділення себе з оточення, відчуття особистої відповідальності за те, що коїться. В якійсь мірі подібну позицію бачимо у Лермонтова, хоча його герой не ототожнював себе з усім людством - лермонтовське "ми" обмежено рамками одного покоління.

Багато які мотиви і образи віршів М.Реріха є не стільки наслідуванням, скільки своєрідним запереченням Лермонтову.

Реріха хвилювали багато питань, що були порушені свого часу Лермонтовим, але висвітлював він їх вже в дещо іншому ракурсі. Сюди потрібно віднести мотив нічного шляху, котрий звучить у багатьох ранніх творах Реріха, зокрема, у віршах "В недобрый час пошел я в путь унылый", "Еще вдали закат багровый", "Из глубины небес...". Подібно до лермонтовського образу в ранній поезії Реріха мотив шляху перегукується з мотивом смерті. Ці теми не є новими для російської літератури, ще герой пушкінської "Похоронной песни" проводжав померлого брата словами:

С Богом, в дальнюю дорогу!

Путь найдешь ты, слава Богу.

"Похоронная песня" вражає глибиною народних уявлень про смерть. Фольклорна традиція досить своєрідно і всупереч церковному вченню вирішує корінну проблему буття людини - життя і смерть. Їй властиво прозаїчно-побутове уявлення про загробний світ, в основі якого лежить ідея безсмертя.

Лермонтов зробив сміливий крок по шляху поглиблення пушкінської ідеї - крізь призму народного світосприйняття розкривається глибоко лірична тема. У героя вірша "Выхожу один я на дорогу" немає панічного, принизливого страху перед майбутнім, котре погрожує знищенням неповторної особистості. Земне життя не може бути вічним, оскільки його кінець вже запрограмовано в хвилину народження людини, однак - є надія

на безсмертя. Саме мотив безсмертя стає головним у вірші Лермонтова, а пізніше й у поезії Реріха. Але якщо у Лермонтова уявлення про безсмертя визначається не релігією і не філософськими викладками, а наївно-поетичним народним поглядом, що був близьким поетам-романтикам, то М.Реріх у момент написання своїх віршів уже був знайомий з працями індійських філософів Рамакрішні, Вівекананди, роботами О.П.Блаватської, а тому питання людського життя-шляху й смерті-переходу набувають у нього нового змісту. Поет трактує смерть як "вічний сон" - образ не новий, та в цьому вірші він набуває сенсу вічного життя.

Крім того, і у Лермонтова, і у Реріха тут присутній мотив смерті як вічного повернення до витоків, до гармонії природи. Так, у вірші "Думка"⁵ уявлення про гармонійну єдність людини з природою переходить в опис "ідеального" могильного пагорба для юного поета. В останніх рядках вірша "Думка" бачимо явне наслідування поетам-романтикам, яким було притаманне песимістичне сприйняття життя і ідеалізація смерті. Цей випадок не поодинокий в творчості юного Реріха, схожий мотив знаходимо і у вірші "К жизни"⁶, де смерть персоніфікується в образі юної нареченої.

Для поета смерть є не просто звільненням від земного тягара (хоча і цей мотив наявний в ранній ліриці Реріха), але передусім це - прагнення зустрітися з Божеством, спроба знайти відповіді на питання, котрі хвилюють людину за її життя. Навіть для раннього періоду творчості М.Реріха не був характерним мотив смерті як кінця всіх можливостей, з юних літ його хвилює питання про призначення людини, тому його і цікавлять ідеї східної філософії.

Вірш "Подражание Лермонтову"⁷, написаний в грудні 1904 року, являє собою яскравий зразок реріхівської поезії даного періоду. Композиційний прийом, використаний автором у цьому вірші, не є оригінальним - цей прийом зустрічається у лермонтовському "Сне" ("В полдневный жар в долине Дагестана"). Навіть герой "Подражания..." поставлений у ті самі рамки, що й герой "Сна". Перше, що впадає в око при, так би мовити, паралельному прочитанні двох віршів, - переосмислення Реріхом лермонтовських метафор. Характерною особливістю вірша є те, що в ньому дещо зміщені просторово-часові пласти - перший, вихідний пласт - реальний: герою мариться видіння, і лише у цьому сні він потряпляє в ті ж умови, що і лермонтовський герой. Тут виявляється різниця в позиціях автора: Реріх набагато більш "реальний", його твір - лише виклад сну. Не можна не помітити, що другий просторово-часовий пласт в обох віршах однаковий. "Повірівши Канту, що час -

⁵ ВР ДТГ. - Фонд 44. - Од.зб. 33. - Л.11.

⁶ ВР ДТГ. - Фонд 44. - Од.зб. 1332. - Л. 1.

⁷ Там само. - Од.зб. 1333.

апріорна форма внутрішнього чуттєвого споглядання, довелось би визнати, що суб'єкт лермонтовської лірики втілює далеко не звичайний її варіант⁸. Незважаючи на те, що “Подражание...” має інший, дещо глибший зміст, зовнішня форма вірша містить у собі багато елементів наслідування лермонтовському (очевидно, це помітив і сам автор, про що говорить назва твору), в деяких випадках Реріх немовби навмисно відходить від зразка.

Якщо вся поезія Лермонтова, як не без підстав вважав Д.Мережковський, “є не що інше, як вічна суперечка з християнством”⁹, то при вивченні творчості Реріха це питання навіть не постає. Але ні у богоборця Лермонтова, ні у Реріха, котрий ніколи таким не був, в поезії навіть не згадується ім'я Христа. Не можна сказати, що образ Христа був взагалі чужим для Реріха, про його інтерес до цієї постаті свідчать численні картини Реріха-художника: “Христос”, “Знаки Христа”, “Сад Гефсиманський”, “Ісса і голова велетня” та інші. Слід зазначити, що образ Богородиці зустрічається не надто часто в поезії і прозі М.Реріха, але він являє собою своєрідну персоніфікацію християнських ідей, що були особливо близькими для нього - милосердя, доброта, чистота. Як для Реріха, так і для Лермонтова цей образ символізує в першу чергу захисницю. Богоматір-заступниця зображена М.Реріхом на мозаїці “Покрова Богородиці” в Покровській церкві с.Пархомівка на Київщині. Покрова стає одним з багатозначних символів реріхівської творчості.

При всій схожості літературної творчості Реріха і Лермонтова існує між ними істотна різниця. Є.Дюшен, досліджуючи творчість М.Лермонтова, писав: “Відомо, що філософськими доктринами у строгому значенні цього слова, він ніколи не цікавився”¹⁰. Тим часом Реріх із роками дедалі частіше звертався до літературної творчості саме як до найбільш прийнятної форми вираження своїх поглядів і переконань. Повною мірою його можна назвати навіть не так поетом, як філософом, що пише вірші, і в цьому він має багато спільного з творчістю російських поетів середини XIX в., зокрема, з Ф.Тютчевим.

М.Реріха і Ф.Тютчева поєднує насамперед своєрідний історизм мислення. Більш зрілий період творчості М.Реріха характеризує ствердження ним думки про життя у вічності. Програмним щодо цього слід вважати вірш “О вечном”, що увійшов у цикл “Мальчику” із збірки “Цветы Мории”. Слід сказати, що вірш написано в 1917 році, коли суспільні зміни були настільки разючими, що навряд чи люди в круговерті подій встигали по-справжньому осмислити те, що діялось, а тим більше прислухатися до поради автора вірша задуматися про вічне. Ідея вірша має багато спільного

⁸ Ломинадзе С.В. Поэтический мир Лермонтова. - М., 1985. - С.111.

⁹ Мережковский Д. Лермонтов - певец сверхчеловечества. - С.81.

¹⁰ Дюшен Э. Поэзия М.Ю.Лермонтова. - Казань, 1911. - С.81.

з природою тютчевської музи. І.В.Петрова пише про особливості мислення Тютчева: "...його своєрідне осягнення світу заключалося в прагненні охопити предмет в цілому, побачити зв'язки і внутрішні закономірності як великих світових явищ, так і людської долі"¹¹.

Творчості обох письменників притаманне прагнення до пізнання космосу, в якому живе людина, її свідомість, причому обов'язковим елементом цього космосу є незрима присутність Вищого Начала. При уважному прочитанні можна побачити багато спільного у ліричного героя Реріха і ліричного героя Тютчева. Обидва усвідомлюють свою причетність до безмежності світу, життя людини проходить на грані двох світів, у владі двох стихій.

В.А.Грехнев слушно зауважує, що "у поезії Тютчева часові епохи людського життя, його минуле і теперішнє рівною мірою мінливі й хиткі. Невпинний потік часу розмиває обриси теперішнього"¹². Питання минулого, теперішнього і майбутнього хвилює і реріхівського героя. Та у Реріха це питання звучить дещо інакше: як повернути ті знання, котрими володів вчора, тобто в минулому?

Великий інтерес для дослідника становить концепція часу у вірші "Завтра?". Реріх у своїх поглядах був ближчим до Сходу, де людське життя розглядається як послідовний ланцюг життів, що пов'язані між собою єдиною Індивідуальністю. Особливу увагу привертає використання поетом слів "день" і "ніч": вони вживаються не стільки в значенні назви часу доби, скільки як синоніми понять "життя" і "смерть". І це не є випадковим, оскільки в філософському вченні Жива Етика, що з'явилося завдяки діяльності сім'ї Реріхів, доводиться, що "смерть - не складніше, ніж стрижка волосся". Тим-то в творчості Реріха цілком відсутнє відчуття трагізму переходу в інший світ.

Чутливість до впливу космосу, єдність із ним входять у серцевину тютчевського світосприйняття, але Тютчев не був першим, хто уявляв космос безоднею. Ще М.Ломоносов у своїй оді "Вечерние размышления о Божьем величии при случае великого северного сияния" писав про космос саме як про безодню. Та якщо для Ломоносова був властивий земний, досить тверезий погляд на безодню, котра є синонімом космосу у вузькому розумінні цього слова, то для Тютчева безодня - це щось містичне, готове поглинути людину, щось таємниче і тому страшне в своїй незвіданості. Реріхівський же космос вабить саме своєю незвіданістю, та ця незвіданість зовсім інакша: її можна осягнути, пішовши складним шляхом самозречення.

¹¹ Петрова И.В. Мир, общество, человек в лирике Тютчева // Литературное наследие: В 2-х кн. - М., 1988. - Кн.1. - С.16.

¹² Грехнев В.А. Время в композиции стихотворений Тютчева // Известия АН СССР. Серия литература и язык. - М., 1973. - Т.XXXII. - Вып. 6. - С.487.

Цікаво, що зірки, як астрономічні тіла, і зорі людської душі відіграють рівноцінні ролі у космосі Реріха, більш того, вони перебувають у співдружності, коли вказують героям шлях до пізнання, що пролягає повз віхи “знаків священних”.

В оді Ломоносова людина “губиться”, заглиблюючись у “безодню”, в її емпіричній суті, тоді як тютчевський принцип бачення розкриває символічний зміст образів дня, ночі і “безодні” та виводить зображення космосу далеко за рамки відображення неосяжного, безкінечного простору, як то було у Ломоносова, дозволяючи тим самим виявити в ньому художньо-філософську концепцію буття у цілому. Реріх же урівноважує за значущістю космос і світ людської душі, роблячи їх не ворогами, а союзниками, і це - принципово новий крок. Уперше в історії російської літератури простір і час з ворожих людині понять перетворюються в його союзників, більше того, Реріха, поета і філософа, людина цікавить не з точки зору її особистої значущості, а навпаки - з точки зору її здатності стати гармонійною частиною природи, злитися з нею воедино.

Як справедливо вважають дослідники творчості Тютчева, в його ранній ліриці “людина включена у світовий ритм, вона відчуває свою спорідненість з усіма стихіями”¹³ (вірші “Могила Наполеона”, “Летний вечер”, “Видение” і та ін.), та показовим є те, що ліричний герой тут виступає у ролі відстороненого, пасивного спостерігача природи, в той час як головною рисою героїв Реріха є активність позиції. Вони живуть і діють не просто в просторі і часі, а саме у безмежності, охоплюючи і вміщуючи її в собі.

Потрібно сказати про відсутність у віршах збірки “Цветы Мории” будь-яких вказівок на час або культурні особливості території, на якій діють герої, у читача створюється враження безкрайності нічим не обмеженого простору. Герої можуть бути як древніми плігрімами, паломниками, так і нашими сучасниками. І якщо для романтиків традиційною є тема невловимого часу, то у віршах збірки “Цветы Мории” категорія часу в традиційному значенні цього слова взагалі відсутня, і коли й рухаються там якісь стрілки годинника, то вони вказують час зовсім іншого роду - той, за яким живе космос, інакше кажучи, час вічності. Безумовно, питання часу і простору, а також місця людини у космосі вирішується Реріхом не в традиціях романтизму, що збиралася на західну філософську школу, поет орієнтується на східні уявлення. Особливий прийом, що використовується Реріхом, - оживотворення простору. Весь простір і кожну його частину він наділяє свідомістю; поет вважав, що всяка річ зберігає пам'ять про все те, що відбувається з нею і навколо неї. Таким

¹³ Петрова И.В. Мир, общество, человек в лирике Тютчева // Литературное наследие: В 2-х кн. - М., 1988. - Кн.1. - С.20.

чином, вона наче існує у цю конкретну мить і разом з тим - у вічності, зберігаючи в собі пам'ять про події минулого життя.

І ще одна риса споріднює Реріха і Тютчева. Це явище названо М.Л.Гаспаровим "вертикальністю" погляду. "Головний вимір Тютчева - вертикаль, причому спрямована зверху вниз, від неба до землі. Пейзаж Тютчева - вертикальний, тема, що стоїть за цим, - відношення неба і землі"¹⁴. Саме ця ключова тема - відношення неба і землі домінує у всій творчості Реріха, що не могло не відбитися на його творчій манері - і як художника, і як письменника. Мистецтвознавці помітили цікаву особливість: лінія, з якої можна побачити панораму реріхівських картин, на кілька десятків, а часом і сотен метрів піднімається над підніжжям гір (багатьох альпіністів дивувала точність передачі пейзажів, що відкриваються людському оку лише з висоти).

Торкаючись питання про вплив романтизму на творчість М.Реріха, не можна обійти мовчанням і тему "шеллінгіанства". Філософія Шеллінга є своєрідним пристосуванням східних ідей до західної свідомості. Це стосується передусім вчення про природу. Шеллінг розглядав природу як потенційну першопричину - Абсолют, самореалізація Абсолюта - природа, система, що динамічно розвивається. Для Шеллінга природа являє собою своєрідний надорганізм, "видимий дух", "душу світу". Ці ідеї були близькі Реріху, але основним джерелом для створення ним своєї концепції світу були все ж роботи східних мислителів. Якоюсь мірою можна стверджувати, що Вчення Живої Етики, що пов'язане з іменами Реріхів, є свого роду продовженням вчення Шеллінга, ще однією спробою донести до західної свідомості сокровенні ідеї східних учень.

У другому розділі - "Вплив російського символізму на творчість М.Реріха" - розглядається взаємозв'язок поезії М.Реріха і російських символістів.

Творчість М.Реріха збіглася в часі з "однією з найбільш витончених епох в історії російської культури", періодом срібного віку, епохою "творчого піднесення поезії і філософії після періоду занепаду"¹⁵. Саме ця хвиля піднесла і сприяла розквіту російського символізму. Як стверджував Бердяєв, "... російський ренесанс вимагав повернення до древніх джерел, до містики землі, до релігії космічної"¹⁶. А В.Іванов писав: "Символ тільки тоді є справжнім символом, коли він невичерпний і безкрайний у своєму значенні, коли він промовляє на своїй сокровенній (ієратичній і магичній) мові натяку і навіювання щось невимовне, неадекватне зовнішньому слову,

¹⁴ Петрова И.В. Мир, общество, человек в лирике Тютчева. - С.20.

¹⁵ Бердяев Н.А. Самопознание. - М., 1991. - С.164.

¹⁶ Там само. - С.152.

він - багатолікий, багатозмістовний і завжди темний у своїй останній глибині”¹⁷.

М.Реріха важко віднести до якої-небудь певної літературної школи, і все ж важко не побачити його близькості до символізму. Та є суттєва різниця у сприйнятті символу Реріхом і символістами. Символ-знак символістів часто має одне-єдине непорушне значення. М.Реріх же, як і О.Блаватська, стверджував, що існує не менш як сім ключів до кожного символу або священного знаку. Він писав: “Даються у простих зрозумілих символах Заповіти життя. Настільки просто і зрозуміло даються накази, що ніхто з тих, хто завдав собі клопоту прочитати їх, не скаже, що вони далекі від дійсності або незрозумілі”¹⁸. Своє завдання М.Реріх бачив у поверненні до життя древніх символів, свідків стародавніх культур людства. Символи цих культур, на його думку, мають таємний магічний зміст, бо несуть у собі зашифровану інформацію про сокровенні знання, природу і таїну людської душі. В той час як символісти були орієнтовані на містичні таємниці середньовіччя і антропософію, Реріха приваблював Схід, особливо Індія, котру він вважав колискою сучасного людства.

Для М.Реріха будь-яка творча людина була посередником між земним життям і Світом Вищим, він повністю поділяв думку Блока про те, що “справжнє мистецтво позитивне або містичне”. Хоча він завжди протестував, коли говорили про “містичність” або “окультність” його творчості; йому було властиве негативне ставлення до викривлення самих понять “містика”, “окультизм”, які стали модною розвагою у світських вітальнях. У багатьох своїх статтях Реріх неодноразово підкреслював необхідність наукового розгляду багатьох т.з. окультних явищ, стверджуючи, що наука стоїть на порозі фундаментальних відкриттів, котрі будуть спроможні роз’яснити багато з таємниць природи і людського організму. Культура розглядалася Реріхом як могутній важіль, що впливає на свідомість мас, який навіть може сприяти досягненню фізичного здоров’я людьми.

Як і багатьох символістів, Реріха хвилювала доля мистецтва. Ця тема звучить в одному з його ранніх віршів “Ожидание”¹⁹. Реріх солідарний з Блоком, який боровся проти насадження модерністсько-декадентської літератури, “в якій він бачив загрозу, що йшла від сучасної індивідуалістичної стихії з її нігілістичним естетством, “хворобою іронії” і моральним зубожінням”²⁰.

Крім того, у творчості обох письменників присутній мотив шляху. Блок писав про те, що “першою і головною ознакою того, що цей

¹⁷ Иванов В. По звездам. - СПб, 1909. - С.39.

¹⁸ Рерих М.К. Листы дневника. - М., 1995. - Т.1. - С.636.

¹⁹ ВР ДТГ. - Ф.44. - Од.зд. 1334. - Л.6.

²⁰ Максимов Д. Поэзия А.Блока. - Л., 1975. - С.66.

письменник не є величиною випадковою і тимчасовою, - є відчуття шляху"²¹. Для Реріха поняття шляху включало як життєву еволюцію, так і процес його особистого творчого розвитку. Лейтмотив шляху характерний не тільки для Реріха-поета, а й для Реріха-художника. Слід сказати, що вже картина "Гінець", яка принесла йому визнання в колах художньої еліти, мала в основі своїй думку про шлях. Надалі мотив шляху зіл'ється у Реріха з ідеєю вісництва (що була дуже характерною для всіх древніх учень) - картини "Вісник", "Поспішаючий", "Скарб Світу" та інші. Виразно звучить цей мотив і у збірці віршів "Цветы Мории". Герой молодого Реріха - подорожний.

У зв'язку з темою шляху виникає думка про "мету", про романтичний ідеал, котрий у поета на ранній стадії його творчості був ще досить туманним. Але, починаючи з часу створення поетом перших віршів, що увійшли потім до збірки "Цветы Мории", думка про рух до визначеної мети як необхідний атрибут шляху у високому значенні цього слова (у віршах збірки ця мета - "священні знаки") є своєрідною межею, що розділяє ранню і зрілу творчість Реріха.

Тема вісництва тісно пов'язана в творчості М.Реріха з мотивом шляху. Слід лише зазначити, що вона з'явилася у творчості Реріха дещо пізніше, після 1916 року, і відразу ж знайшла своє художнє втілення як в його літературних творах ("Жемчуг", "Улыбкой", "Послан", "Подвиг" та інші), так і в його живописних полотнах ("Вісник", "Поспішаючий" та ін.). Для Реріха питання про вісництво було особливо важливим, оскільки своє призначення на землі він бачив у допомозі страждаючому світові - на противагу символістам, котрі в своєму пориві до Вищих Начал шукали в першу чергу особистих відкриттів.

У книзі "Пути Благословения" М.Реріх писав: "Знаки нової еволюції стукають у всі двері. Чудесні енергії, могутні промені, незліченні відкриття стирають умовні межі і виливаються в працях багатьох вчених"²². Слід сказати, що М.Реріх досить точно провістив шляхи розвитку сучасної науки.

Бурхливе захоплення інтелігенції початку століття ідеями східної філософії, що знайшло своє відображення у літературних творах срібного віку, можна вважати одним із знаків нової епохи. На питання, що були поставлені у працях А.Білого, О.Блока, В.Іванова, відповідають сучасні дослідники у галузі фізики. А.С.Акімов, директор Міжнародного Інституту теоретичної та прикладної фізики, пише про те, що "старі питання езотерики, чи реальний невидимий світ, має однозначну відповідь: так,

²¹ Блок А.А. Собр. соч.: В 12 т. - М., 1934. - Т.11. - С.353.

²² Рерих Н.К. Пути Благословения. - Париж, 1924. - С.91.

невидимий світ є реальним. Реальним у тій же мірі, в якій є реальним матеріальне, та все ж недоступне оку магнітне поле”²³.

У збірці “Цветы Мории” постійно варіюється мотив вічного повернення душі (перевтілення). Концепція індійської філософії, а вслід за нею і постулати теософії, про багато життів людської душі, є невід’ємною частиною філософської концепції М.Реріха. І Реріх не був самотнім у своїх переконаннях, схожі погляди були висловлені і О.Блоком, і В.Івановим, і декотрими іншими символістами. За В.Івановим, “пізнання є пригадуванням”. Спогади про попереднє життя - тема, що дуже часто зустрічається у творчості Блока, для якого пам’ять є еквівалентом безсмертя. А.Г.Ісупов стверджує, що у філософсько-релігійній області символістам доводилося примирювати непримиренне - загальнохристиянську догму про одиничність подій минулого і міфологію вічних повернень. Та для М.Реріха такого конфлікту догматів не існувало (підтвердження цьому знаходимо у листах Олени Реріх, дружини художника).

Згідно з історичною концепцією О.Блока події належать не буттю, а існуванню, вічні події і сучасність співвіднесені як внутрішнє і зовнішнє, логічне й історичне, буття й існування, символістська реальність світу, згорнута як його онтологічний конспект (книга життя), і змістовна конкретність того, що відбувається. Подібні уявлення характерні і для філософії історії М.Реріха, хоча він сприйняв історичний процес у дещо іншому, більш поглибленому вигляді. В літературній творчості М.Реріха, особливо у віршах збірки “Цветы Мории”, наявне творче осмислення суті міфу про створення світу і призначення людини в цьому світі, про еволюцію людського духу. Збірка “Цветы Мории” розповідає про сходження людського духу, починаючи з того моменту, коли людина починає пошук “священних знаків”, наступна ступінь - це зустріч з Учителем і учнівство, а закінчується збірка поемою “Наставление ловцу, входящему в лес”, де людина отримує напуття на самостійний шлях, оскільки вона досягла вже такого рівня, коли може сама стати учителем інших.

Важливою особливістю творчості М.Реріха є синтетичність. У його творах поєднуються найновітніші досягнення науки і стародавні вірування й образи. До розряду універсальних у творчості М.Реріха слід віднести образ змія. Символ змія є універсальним не лише для архаїчних культур. Його було сприйнято більшою частиною через біблійну традицію і іконопис, він увійшов у культуру нового часу, зберігши здавна притаманну йому амбівалентність: поєднання зла, хитрощів, підступності і - мудрості, всезнання. Відоме в мистецтві верхнього палеоліту протиставлення змії і

²³ Акимов А.Е. Физические модели мира // Пути восхождения. - М., 1995. - С.41.

птаха мало своє продовження у ранньоевразійському мистецтві, відображене в подальших міфологічних сюжетах, змінюється образом летючого, крилатого або навіть пернатого змія-дракона, який поєднував у собі ознаки змія і птаха. У символістів цей древній образ актуалізувався, що було продиктовано їхньою настановою на "міфотворчість" і есхатологічним настроєм.

У казково-міфологічній традиції змія часто пов'язана з вогнем, а звідси вогненні крила летючого змія, вогненне дихання і т.д. Ця традиція особливо близька М.Реріху, підтвердження тому бачимо у вірші "Заклятие", яким починається збірка "Цветы Мории". У цьому вірші проглядається декілька пластів сприйняття образу змія. Фольклорно-міфологічне - змія як хранитель таємниці (в міфологічних системах змію віднесено до низу світового дерева, внаслідок чого змія стала символом підземного царства, охоронницею таємниць минулого). Крім того, символ змія в цьому вірші співвіднесений з біблійною традицією. У Старому Заповіті розповідається про те, як Господь наказав лихих синів Ізраїлю за непокірність і ремство, наславши на них отруйних змій, і лише завдяки молитві Мойсея Бог указав, як визволитися через мідного змія. У Новому Заповіті Ісус порівнював себе з цим мідним змієм. Ця іпостась образу змія менш відома, адже у людській свідомості змія асоціюється найперше з гріхопадінням. Тим більшу цікавість становить реріхівська трактовка цього символу.

Ще один пласт сприйняття даного образу проглядається у згаданому вірші - це культ Нагів: Л.В.Шапошнікова вважає його найбільш визначним культом в історії людства - про людей-змій розповідали міфи Азії, Європи, Америки, Австралії і Африки. М.Реріхом написано більше двадцяти картин, присвячених "зміїній" тематиці: "Зміївна", "Крик змія", "Змія прокинувся", "Народження містерій", "Нагарджуна-переможець змія" та інші.

У вірші "Заклятие" говориться про очищуючий вогонь, причому Реріх урівнює в правах полум'я Божества і змія. Логічним є той висновок, що у вірші "Заклятие" у символічному вигляді викладена реріхівська своєрідна концепція історичного процесу.

На думку дослідників, характерною рисою замовлянь і заклять є камінь, навколо якого часто згрупована чудесна символіка. Присутній символ каменю і в "Заклятті" М.Реріха, правда, лише майже в кінці (на початку третьої строфи). Але, як і у фольклорних заговорах, цей символ пов'язаний з вогнем і з чимось надприродним і чудесним. Це не єдина згадка про камінь, розповідь про таємничий камінь є і у книзі "Держава Света". Легенди і сказання про камінь цікавили Реріха впродовж усього його життя.

Л.В.Шапошнікова пише: “Для Олени Іванівни і Миколи Костянтиновича ці сказання не були ні міфом, ні легендою, ні вигадкою. Вони були реальністю їхнього життя, пов’язаного з Учителями і Заповідною Країною... Він (камінь) був присланий у 1923 р. у фанерному посилочному ящику на адресу паризького банку Реріхів. Коли ящик відкрили, то побачили в ньому старовинну шкатулку, що була зроблена у середньовічному німецькому місті Роттенбург... Микола Костянтинович відкрив шкатулку і побачив у ній камінь, шматочок темного метеориту. Та це був лише уламок, головний метеорит знаходиться у Заповідній Країні, де живуть Учителі і де вони ведуть свої еволюційні дослідження”²⁴.

Все це звучить майже фантастично, та є ряд свідчень, котрі підтверджують правдивість сказаного. В архівах МЦР зберігається шкатулка для каменя і посилочний ящик, в якому його було надіслано. Шкатулка часто зображалася Святославом Реріхом на його полотнах: на портретах М.К.Реріха і О.І.Реріх, на картині “Шкатулка з каменем” та ін. Сам камінь можна побачити на знаменитій картині М.К.Реріха “Хай живе Владика!” (“Fiat Rex!”). На цій картині зображено Махатму Морія, якого Реріх вважав своїм Учителем Життя. Іменем Учителя М.Реріх назвав свою поетичну збірку “Цветы Мории”, тим самим визнаючи його провід у своїй праці.

В.М.Сидоров заперечував реалістичність творів М.Реріха і його важко засуджувати за це. Та настав час переглянути такий погляд. Академік Струминський писав: “Мабуть що він (Реріх) був одним із перших, хто був глибоко переконаний в тому, що тільки справжній реалізм у живописі, в мистецтві дозволить відкрити істинну суть речей... Багато недоліків у суспільстві пов’язано з тим, що наука і мистецтво відірвані одне від одного”²⁵. Мрії Реріха про синтез науки і мистецтва починають збуватися. Так, реріхівські ідеї про існування тонких світів (термін Реріхів), недоступних оку, про екологію людського духу і про Гімалайську Твердиню Вчителів, втілені в його живописних полотнах і літературних творах, сьогодні підтверджуються наукою. Теорія фізичного вакууму змушує переглядати співвідношення між матерією і свідомістю, віддаючи пріоритет свідомості як творчому початку **всього** реального процесу.

Більша частина творчого доробку М.Реріха присвячена саме “первісним процесам світостворення” (термін М.Бердяєва). Вслід за Блаватською, Реріх стверджував, що група Космічних Ієрархів стояла на початку розумного життя на нашій планеті. На картині М.Реріха “Змій” або “Народження містерій” зображено, як із хвиль могутнього океану виходить

²⁴ Шапошнікова Л.В. Веления космоса. - М., 1995. - С.91.

²⁵ Струминский В.В. Прогресс науки и искусства - новое мировоззрение // Пути восхождения. - С.33.

Афродіта, а над усім цим у грозовому небі звивається величезний, схожий на дракона змій. “Небесний змій, вічний символ цього важливого еволюційного процесу, несе у своєму міфологічному образі ту ж космічну діалектику, котра підняла над головами земних мудреців каптури кобр”²⁶.

Другий образ-символ вірша “Заклятие” - камінь, також пов’язаний з реальністю “космічного творіння природи”. В останній книзі Живої Етики читаємо про те, що “знаменитим терафимом Братства є камінь дальніх світів. Також і частина каменя слугує для з’єднання з Братством. Таким чином, знову маємо наукову хімічну основу в обставині, що увійшла в історію людства”²⁷.

Ще раз слід сказати, що збірка “Цветы Мории”, як і вся творчість М.Реріха, містить у собі багато універсальних загальнокультурних символів. До таких відноситься і символ покрови. У завершуючому цикл “Мальчику” вірші “Лакшми Победительница” мова йде про індійську богиню щастя Лакшмі, дружину бога Крішні, котра у вічній праці “украшаєт свои семь покрывал успокоения”. У М.Реріха образ індійської богині часто зливається з образом російської Богородиці. Так, пензлю художника належить картина “Madonna Laboris”, що відображає події народної легенди.

Вірш “Лакшми Победительница” написано у 1908 р., а за три роки до цього, у 1905 році, М.Реріх створив фрески для Покровської церкви у с.Пархомівка на Київщині. Це особливо символічно: навкруги вирувала революція, лилася кров, а художник продовжував невтомно працювати в ім’я майбутнього, на благо культури. Мабуть не випадково вибрано ним сюжет однієї з фресок, створених у той період: над оточеною ворогами фортецею, з’явилася Богородиця з сонмом янголів і накрила місто своїм покровом, після чого град став невидимим для ворогів.

І, нарешті, не можна не згадати про образ Росії у творчості М.Реріха. Ця тема була дуже популярною серед поетів срібного віку і природньо, що Реріх не міг обійти її мовчанням. Сама тема Батьківщини виникає у його творчості не без впливу Лермонтова. Вірш “Русь”²⁸ містить у собі ті ж лермонтовські мотиви, хоча в ньому вже відчувається і така знайома по ліриці Блока тема Вічної Жіночності. Цей вірш нагадує блоківське “Не подходите к ней с вопросами” або “Ты во сне необычайна” - той же мотив сна, схожого на смерть. “Русь” було написано 3 грудня 1904 року, а блоківський вірш під такою ж назвою - 24 вересня 1906 року. Приблизно в цей час відбулося знайомство і зближення Блока і Реріха. Немає ніяких свідчень про те, що Реріх читав свій вірш Блоку, і, можливо, тематичну

²⁶ Шапошникова Л.В. Веления космоса. - М., 1995. - С.195.

²⁷ Надземное. - Самар, 1992. - С.195.

²⁸ ВР ДТГ. - Фонд 44. - Од.зб. 1333.

схожість слід віднести до випадкового збігу. Але чи слід вважати випадковістю той факт, що ще у квітні 1888 р. М.Реріх написав вірш "Блится поле Куликово"²⁹, а через двадцять років, у 1908 р. О.Блок пише свій цикл "На поле Куликовом"? Є підстава припустити, що М.Реріх справив безпосередній вплив на творчість О.Блока.

Тема Росії хвилювала Реріха протягом усього його творчого життя. З часом образ Русі-Вічної Жіночності трансформувався в нього у всевітнє поняття, і свою збірку "Цветы Мории" М.Реріх розпочинає словами: "Поверх всяких Россий есть одна незабываемая Россия..."

Отже, аналіз творчості М.Реріха дозволяє говорити про плідне співробітництво з поетами-символістами. Ідеологія символізму була близькою для творчого кредо художника, він поділяв символістський погляд на мистецтво як на "теургічний акт творчості", завдяки якому художник може творити нові світи.

У *Висновках* узагальнюються результати дослідження поезії М.Реріха, підбиваються підсумки відносно ряду суттєвих особливостей його поетичної системи, його творчої концепції світу, людини, ідеалу.

Публікації по темі дисертації:

1. Поезія збірки "Цветы Мории" М.К.Реріха // Проблеми розвитку психолого-педагогічної науки у науково-технічній творчості молоді: Збірник наукових праць студентів, аспірантів, стажистів і викладачів Київського державного педагогічного інституту ім.М.Драгоманова. - Переяслав-Хмельницький, 1993. - С.81-84.

2. Поэзия Н.К.Рериха в контексте развития философской лирики серебряного века // Пути восхождения. Материалы международных общественно-научных конференций 1993-1994. - М., 1995. - С.261-271.

3. Рерихи і Шевченко та Скворода // Слово і час. - 1997. - № 2. - С.79-83.

4. Неизвестная поэзия Николая Рериха // Collegium. - 1997. - № 1. - С.209-214.

Анотація.

Шостак О.Г. Поезія М. Реріха та її місце в російській філософській ліриці.-Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.02 – Російська література. – Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України, Київ, 1997.

Захищається рукопис, в якому досліджується поезія М. Реріха як помітне явище російської літератури кінця ХІХ – початку ХХ ст. Розглядаються особливості поетичної мови, композиції, образної системи

²⁹ ВР ДТГ. - Фонд 44. - Од.зб. 41. - Л.3.

та їх взаємозв'язок із досягненнями сучасної науки. Аналіз художніх текстів дозволив виявити специфіку діалектично-цілісної самосвідомості художника-мислителя, розкрити своєрідність концепції світу, людини, буття, ідеалу. Робота дає уявлення про напрямки еволюції художнього мислення М. Реріха.

Ключові слова: образ-символ, авторське світосприйняття, історизм, філософські мотиви.

Аннотація.

Шостак О.Г. Поэзия Н.Рериха и ее место в русской философской лирике.-Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.02 - Русская литература. - Институт литературы имени Т.Г.Шевченко НАН Украины, Киев, 1997.

В диссертации исследуется поэзия Н.Рериха как заметное явление русской литературы конца XIX - начала XX ст. Рассматриваются особенности поэтического языка, композиции, образной системы и их взаимосвязь с достижениями современной науки. Анализ художественных текстов позволяет выявить специфику диалектически-целостного самосознания художника-мыслителя, раскрыть своеобразие его концепции мира, человека, бытия, его идеала. Работа дает представление и о направлениях эволюции художественного мышления Н.Рериха.

Ключевые слова: образ-символ, авторское миропонимание, историзм, мифологизм, философские мотивы.

Summary.

Oksana Shostak. The poetry of Nickolas Roerich and its place in Russian philosophical lyrics.- Manuscript.

The dissertation is submitted for scholarly degree of Candidate of Philological sciences in specialization 10.01.02 - Russian Literature, at T. Shevchenko Institute of the National Academy of Science, Ukraine, Kyiv, 1997. The manuscript contains the description of N.Roerich poetry as a phenomenon of Russian Literature of the end of the 19th - the beginning of 20th centuries. The peculiarities of the poetical language which are under the consideration: composition, type-system and its correlation with the achievements of modern science. The analysis of artistic texts makes it possible to reveal specific features of dialectically-integrated Roerich's self-consciousness as an artist-thinker, to show the originality of his world concept, human personality, being and ideal. The thesis helps to realize the core trends of Roerich's artistic mentality evolution.

Key words: image, symbol, author's world outlook, historical method, philosophy, myphologism, motive.

Оксана Шостак

434783

AB 38965

AB 38965